

Богдан Чайківський

“ФАМА”.

РЕКЛАМНА ФІРМА

РОМАНА ШУХЕВИЧА

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	1
БІОГРАФІЯ АВТОРА.....	3
РОМАН ШУХЕВИЧ (1907–1950) БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.....	22
БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (1926–1934 РР.)	23
ПЕРІОД УВ’ЯЗНЕННЯ (1934–1937 РР.)	23
У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ	24
ВЕРЕСЕНЬ 1939 Р. – ЧЕРВЕНЬ 1941 Р.	24
УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГІОН (КВІТЕНЬ 1941 – ГРУДЕНЬ 1942)	25
ГОЛОВНИЙ КОМАНДИР УПА (1943–1950 РР.)	25

Ця книга — несподіваний погляд на Романа Шухевича. Відомий військово-політичний діяч, провідний член ОУН, Головний командир УПА постає у пропонованому спогаді як успішний бізнесмен. Мабуть, небагато хто знає, що Роман Шухевич був засновником першої в Галичині української рекламної фірми «Фама». Про його діяльність у цій фірмі, цікаві перепитії з життя українського бізнесу 30-х років минулого століття розповідає компаньйон Шухевича Богдан Чайківський.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Спогади Богдана Чайківського своєрідні. У них ідеться не так про життя і діяльність автора спогадів, як про знайомство, зустрічі та спілкування з Романом Шухевичем і його родиною. Особливо цікавими є розповіді про два з половиною роки діяльності специфічної рекламної фірми “Фама” (березень 1937 р. – вересень 1939 р.), яку автор організував спільно з інженером Романом Шухевичем. У спогадах коротенько описано перебування в родини Шухевичів “на станції”, коли Б. Чайківський винаймав у них кімнату для життя під час студій. З того часу (вересень 1933 р. – червень 1934 р.) подано дуже цікаві відомості про відносини “кримінальних арештантів” — осіб, арештованих за порушення кримінальних законів, з якими Р. Шухевичу приходилось перебувати в тюрмі. Усі вони інколи виконували доручення Р. Шухевича й з пошаною називали його “отаманом”. Авторитет Романа Шухевича серед ровесників-студентів, у “Пласті”, спорті був безсумнівний, але що й побутово-кримінальне середовище визнавало його отаманом — це явище особливе, бо для того середовища визнання авторитету мають лише природні командири, їх воно слухає і їм підкоряється.

У спогадах є дуже цікаві описи подій з хатнього побуту молодого Романа Шухевича, а також описи пізніших зустрічей з ним автора (1943–1944 рр.). Усі спогади — прекрасне й цінне доповнення до невідомих сторінок життя майбутнього Головного командира УПА генерал-хорунжого Романа Шухевича – “Тараса Чупринки”.

Задум організувати рекламну фірму належав Р. Шухевичу. Вона мала виконувати подвійне завдання: політичне й фінансово-економічне. І що дуже знаменне, почала фірма свою діяльність без стартового капіталу і без грошовитих спонсорів. Тут яскраво проявився творчий та організаторський талант Романа Шухевича.

Найперше треба було придумати для підприємства назву. Вона мала бути зрозуміла для всіх — своїх і чужих. Тому назвали фірму латинським словом “ФАМА”. У перекладі на українську мову “Фама” означає розголос, поголоску, чутку, шепіт. Як усяка чутка, може вона бути добра й погана, правдива й брехлива, приносити людині славу й неславу. Римський поет Вергілій у своєму творі “Енеїда” написав про фаму так:

Міцніє вона в русі,
Сили набуває в леті,
Зразу скромненька вона,
Але згодом до небес вироста.

Щось цілком схоже трапилось з організованим у Львові у березні 1937 року рекламним підприємством “Фама”. На початку це була дуже скромненька фірма, що збирала від різних установ оголошення й розміщувала їх у часописах за домовленою з окремими газетами знижкою в ціні. Але дуже швидко ця скромненька “Фама” розрослась у потужне, багатогалузеве підприємство.

Фірма “Фама” мала бути легальними прикриттям інформаційної служби, нелегальної діяльності ОУН. Тому за дуже короткий час були створені осередки фірми у багатьох містах Галичини й Волині й навіть поза Україною. До інформаційної служби вдалось також підключити чимало дівчат, які працювали на телефонних станціях, що, в свою чергу, сприяло конкурентній спроможності фірми. Від своїх представників на місцях Роман Шухевич регулярно легальним шляхом отримував докладну інформацію про події у терені.

Другим завданням фірми було створити легальну фінансово-економічну базу для політичної діяльності ОУН. Працівниками фірми були переважно колишні політв'язні, яким дуже важко було влаштуватися у Польщі на роботу. Тепер у “Фамі” вони отримали працю і могли успішно поєднувати її з нелегальною діяльністю.

Розвиток фірми був прямо-таки дивовижний. Протягом дуже короткого часу були організовані й успішно працювали такі відділи: оголошень у пресі; кінореклами; друкування рекламних буклетів; виготовлення фірмових типових вивісок і рекламних щитів; рекламного оформлення вітрин (дизайн); організації рекламних виставок і ярмарків; виготовлення мінеральної води; виготовлення “адресарія” (книги адрес установ і фірм) та транспортний відділ. Великим досягненням “Фами” була організація похорону генерала УГА Мирона Тарнавського, який помер 29 червня 1938 р. Для традиційного похоронного церемоніалу були зроблені прекрасні штучні куці калини, з газоліну зробили палаючі смолоскипи та все необхідне для художнього оформлення похорону. І все це виконано за кошти “Фами”.

На латинське Різдво (24 грудня 1938 р.) Роман Шухевич тимчасово залишив

“Фаму” під керівництво інж. Богдана Чайківського, а сам нелегально відійшов на Закарпаття для організації там українського війська — Карпатської Січі. Ніхто тоді не передбачував подій, що сталися. У березні 1939 р. угорці окупували Карпатську Україну, у вересні того ж року перестала існувати Польща, а її територію окупували Німеччина та радянська Росія. Така ж доля зустрінула й українські землі. Вони були загарбані російськими, німецькими й угорськими окупантами.

Спогади Богдана Чайківського цінні передусім майже не відомою досі інформацією про підприємницьку діяльність Романа Шухевича. А саме ця діяльність — яскравий приклад його вроджених провідницьких здібностей. Головна прикмета провідницького таланту Романа Шухевича — це вміння знайти вихід і з найважчого становища та вміння співпрацювати з керівними кадрами й спільно з ними керувати (не командувати, а керувати).

Тепер зрозуміло, чому Роман Шухевич очолив національно-визвольну боротьбу 1940-х років і успішно нею керував до своєї загибелі 5 березня 1950 року. Це за його керівництва у серпні 1943 р. відбувся III НВЗ ОУН, було створено тричленне Бюро Проводу ОУН, проведено в листопаді 1943 р. I Конференцію поневолених Москвою народів, організовано у липні 1944 р. підпільний парламент і уряд — Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) та Генеральний Секретаріат (ГС) УГВР. Провідник завжди Провідник. Справжнім Провідником, як і справжнім митцем, треба народитися. Талант провідництва — дар Божий.

Василь Кук

Київ, січень 2004 р.

БІОГРАФІЯ АВТОРА

Богдан Чайківський, син Володимира й Емілії (з дому Іваниха), народився 22 червня 1915 р. в м. Ліцені, Австрія. Своє дитинство провів у місті Сяноці на Лемківщині, де батько викладав у місцевій гімназії імені королеви Софії. З раннього дитинства був хворий на рахіт. Мати виховувала сина в національно-патріотичному дусі. Батько навчив шанувати і любити українську мову. У домі було багато книг, зокрема творів Тараса Шевченка, понад 40 томів праць Івана Франка. Найбільше захоплювали юнака історичні видання, особливо твори Андрія Кашенка. У сім років батько віддав сина на лекції гри на скрипці, де він показував добрі успіхи, виступаючи на різних урочистостях, шкільних святах. Від 6 класу батько найняв учителя німецької мови Роберта Хартмана. Він навчив свого учня за рік каліграфічно й акуратно писати, а також писати готикою. Але найголовніше, що навчив його цей німець, було таке гасло: «Ти мусиш робити все щоб твоя нація була міцною й сильною. Лише тоді ти будеш гордий, що ти українець». У 7-8 класі Б. Чайківський разом з учителем малювання проф. Гарманом і суддею Куковським, збирачем лемківського фольклору, збирали речі для Лемківського музею в Сяноці. Він фотографував старих і молодих людей в національних строях, церкви та селянські хати, збирав ікони. Спеціально для музею він також почав робити кольорові фотографії. Закінчив Б. Чайківський Сяноцьку гімназію в 1933 році. Своє навчання продовжив у Вищій школі закордонної торгівлі у Львові. Він закінчив її у грудні 1936 р. із захистом диплома на тему «Світова торгівля заячими і кролячими шкірами».

У 1937 р. Б. Чайківський спільно з Романом Шухевичем створили рекламну фірму “ФАМА”. Р. Шухевич, як засуджений польським судом, не міг бути юридичним співником, але був її “таємним” співвласником.

За радянської окупації, від листопада 1939 по червень 1941 р., Б. Чайківський працював у Львівському облторгвідділі. Від вересня по грудень 1941 сидів під час німецької окупації в тюрмі на вул. Лонцького у Львові. У 1943 зголосився добровольцем до дивізії “Галичина”, де відбув рекрутський, підстаршинський та старшинський вишкіл і був господарським старшиною у дивізійній санітарній частині, а потім у 31 полку піхоти до 1945 р. Після закінчення Другої світової війни у травні 1945 р. опинився поза межами України. У 1946 працював викладачем у Високій торговельній школі в м. Інсбруку у Австрії, а 1947-1949 працював в ІРО (Міжнародна організація біженців) на французьку окупаційну зону Австрії. У той час активно включився в громадсько-політичну діяльність і виконував ряд важливих справ по лінії Закордонного Представництва УГВР. Микола Лебедь, секретар Закордонних Справ УГВР, уповноважив його бути заступником на теренах Австрії. Рівночасно за дорученням отця др. Івана Гриньоха, голови Президії ЗП УГВР, заступав його по внутрішньоорганізаційних справах в Австрії. У листопаді 1949 переїхав до м. Ютіка, згодом в Нью-Йорк у США. У 1952 р. разом із Миколою Лебедем та з полк. УПА Юрієм Лопатинським організували в Нью-Йорку дослідно-видавничу асоціацію “Пролог”. В її управі Богдан Чайківський працював як фінансовий референт понад тридцять років аж до виходу на пенсію. У 1980 організував першу в світі друкарню, що складала кириличні тексти комп’ютером та диджитал-системою. Зараз проживає у США.

Богдан ЧАЙКІВСЬКИЙ
“ФАМА”. РЕКЛАМНА ФІРМА РОМАНА ШУХЕВИЧА

У вересні 1933 року я розпочав студії у Львівській вищій школі закордонної торгівлі (її називали “експортівка”). Моя мама через знайомих знайшла мені помешкання (як тоді казали, “станцію з харчами”) в панства Шухевичів на вулиці Косінерській, 18-а. Батько, Осип Шухевич, був суддя на емеритурі (на пенсії), мама, пані Євгенія, займалася хатою. І ще було троє дітей: найстарший Роман, середній Юрко (обидва студіювали в Політехніці, Роман уже на сімнадцятому семестрі, Юрко — на сьомому) і найменша донька Наталка (вчилася в школі).

Крім мене, помешкання в панства Шухевичів винаймали ще три хлопці: Сергій Костецький, студент Політехніки, Цюк-Гаврилук (так ми називали його), який також студіював у Політехніці й закінчив “експортівку”, і Михайло Гресько, який мешкав там уже сьомий рік.

Роман Шухевич почав опікуватися мною, як молодим студентом: між нами була різниця у дев’ять років. Він казав мені: “Найкращий час у житті – то є студії, тому не поспішай. Дивися: я вже студіюю сімнадцятий семестр, Юрко – сьомий. Вчися, поки можеш...”

Ходили ми на Спортову площу до “Сокола-Батька”, де вправлялися українські студенти, які належали до різних клубів. Брав мене також Роман до УССК. Пригадую такий випадок. Була осінь, сіро, дощ, на площі — нікого. А на краю її стояла помпа. Роман розібрався й каже до мене: “Пішли під струю води!” Я кажу: “Не можу. Застуджуся, дістану катар”. Роман пішов під воду, вмився і знов каже: “Пішли! Не бійся, Богдане, холера тебе не візьме. А як має щось статися, то й так станеться”. Роман дуже вірив у долю, призначення.

Ми зазвичай багато розмовляли. Шухевич був усесторонньо розвинений і дуже цікаво говорив. Завжди багато оповідав про студентські, громадські, політичні справи. Не раз ввечері, як ми вертали з кіна чи ще звідкись, багато говорили про будучність. А у Львові тоді кам'яниці закривали о десятій вечора, і хто приходив пізніше, то мусив сторожеві платити двадцять – двадцять п'ять грошів, щоб відчинив браму. А після дванадцятої ночі то вже коштувало п'ятдесят грошів. Отож якщо наша балачка так затягувалася, що ми запізнювалися (було вже півдванадцятої), Роман казав: “Нема вже чого спішити”. Й ми собі ще спаціювали (проходжувались), розмовляючи.

Роман належав до ОУН, але ніколи не намовляв мене вступати до Організації. Так само ми ніколи з ним не говорили докладно про ОУН. Разом зі своїм давнім приятелем Богданом Підгайним, який був, можна сказати, ще одним членом сім'ї Шухевичів, він говорив: “Ми можемо тебе хоч нині записати в ОУН. Будеш бойовиком. Згода?” На це пані Шухевичева, усміхаючись, казала: “Йой, та чого ви хлопця страшите?” А Роман додавав: “Ну-ну, ми його запишемо”. Але ніколи не казав мені вступати в ОУН.

Пізніше, вже після процесу, коли ми мали спільне підприємство, він говорив, що мені не треба вступати в ОУН, що я, співпрацюючи з ним, більше зроблю для Організації, формально не будучи її членом. Адже якби я вступив до неї, поляки могли б дізнатися про це й пильно стежили б за мною, і я мав би багато проблем. А так я мав вільну руку і міг зробити багато корисного, не привертаючи до себе уваги польської поліції.

Кількадесят літ пізніше член Проводу ОУН Микола Лебедь також казав мені не вступати до ОУН, бо так я більше користі можу принести. То були два визначні члени ОУН, які радили мені таке.

Роман ніколи не розповідав про свої плани. Часом довго його не було у Львові, а потім раптово з'являвся.

Пригадую, була чудова весняна днина, ми сиділи в хаті. Грало радіо. То була така слухавка – кристалик, і дротик-спіраль доторкався до того кристалика. Радіостанція була близько, й було дуже добре чути. Роман ходив по покою і слухав радіо, а я сидів на дивані й щось читав. Нагло він став переді мною й каже: “Кропнули (вбили) Перацького”, — й аж потер руки від задоволення. Незабаром зібрався й пішов на станцію: “Їду до Оглядова”. (В Оглядові жила його дружина Наталка Березинська, донька місцевого священика. Вони часто їздили одне до одного). Зазвичай так було, що коли траплялася якась подія, то до нас до хати приходили з ревізією хатраки. Один з них — Хім'як, що кілька тижнів приходив до мене до бюро, коли ми з Романом мали спільне бюро, оглядав приміщення, винюхував, вишукуючи якісь оунівські справи.

Пізніше, коли Романа арештували, мене викликав на переслуховування слідчий суддя Валігурс-кий і прокурор Прахтель-Моравенські. Питали, де був Шухевич під час нападу на советське консульство, на Перацького, коли проводилися інші оунівські акції. То я все казав: “Його не було, поїхав до Оглядова”. Валігурський сказав до прокурора: “То єст ясне. Як має щось статися, пан інженер їде до Оглядова”.

У в'язниці Роман повадився дуже гідно. Його всі там поважали. Було таке, що до хати приходили час від часу злодії, що сиділи з ним в одній келії, й казали: “Пан отаман просив переказати те-то й те-то...”. Пізніше, коли він уже був на волі, я часом ходив з Романом на Кракедани (базар), де можна було купити різні речі, переважно крадені, й там він зустрічав знайомих з в'язниці (часом то були злодії). І всі вони з великою пошаною до нього ставилися, називали “пан отаман”. Говорили здебільшого

по-польськи, але українською — шанобливо “пан отаман”.

Потім не раз ми ходили на Кракедани (базар у м. Львові на вул. Краківській). Було таке: Шухевичу-адвокату вкрали дві машинки до писання. Машинка до писання тоді, стара чи не стара, — то був великий маєток, а для українського адвоката тим більше. Роман пішов на Кракедани шукати її, стрінув кілька знайомих з тюрми (злочинців) і сказав, що хоче поговорити із шефом злочинців. Незабаром підійшов до нього якийсь тип. Роман сказав йому, що в його дядька-адвоката вкрали такі-то машинки, він не є багатий і хотів би мати їх назад. Той пішов поміж злочинців, через півгодини вернувся й сказав, що ті машинки вже у Кракові, але через кілька днів адвокат їх дістане. І так сталося: за пару днів їх привезли до хати Степана Шухевича.

Іншого разу до Романа підійшов якийсь злочинець і каже: “Зайдім тут недалеко, коло церкви Юра, в кнайпу на чарку. Пригадаємо старі часи, як ми сиділи разом в Бригідках”. Роман погодився. Зайшли до тої кнайпи, а там сидить комісар поліції. Роман каже: “Я не буду сидіти з ним в одній кімнаті”. А злочинець на то: “Певно, що ні. Ми підемо в іншу: маємо тут свою особну кімнату”. Роман пояснив мені, що злочинці мають контакти з тим комісаром поліції, опікуються ним, аби при потребі скористати з його послуг.

Якось ішли ми з Романом з церкви св. Юра. Приступає до нас якийсь цивіль. Роман каже: “То є шеф розвідки польської”. Той вітається з нами й починає говорити до Романа: “Пане інженере...” А Роман до нього: “Я би не хотів, аби ми так зустрічалися й бачилися. Люди виходять з церкви, побачать нас і скажуть, що я ваш агент”. А той відповів: “Ні, вони, напевно, скажуть, що шеф розвідки розмовляє з шефом контррозвідки”. Таке було їхнє ставлення до Романа.

Богдан Підгайний, його найбільший приятель, з яким вони разом ще за студентських часів робили замах на прокурора Собінського, також сидів під слідством, але окремо. Він був дуже пристійний хлопець, користувався великим успіхом у дівчат. Вони його любили, приносили до тюрми квіти, цукерки. Йому дозволяли в тюрмі зустрічатися з його нареченою, чудовою блондинкою Марусею Рогожею. Слідчий суддя залишав їх у кімнаті, їм приносили їсти, й пару годин вони могли перебувати в кімнаті самі. Богдан розманіжувався, а поляки після того, як Маруся відходила, брали його на переслуховування. На переслуховуваннях Богдан Підгайний підтвердив, що Роман Шухевич був членом ОУН і бойовим референтом.

Як про це сказали у в’язниці Романові, він заперечував, казав, що він лишень є в ОУН, але не бойовий референт. Роман ніяк не міг повірити й пережити того, що найкращий товариш його “всіпав” (зрадив).

За те, що Роман усе заперечував, його кинули до кацеби — пивниці. Була зима, пивниця була мокра, всі стіни й підлога були в льоді. Роман роздягнувся й ліг на підлогу, бо хотів дістати запалення легенів і вмерти — так переживав, що його зрадив найкращий друг. Але, на щастя, нічого не сталося. Він не дістав не то що запалення, а й навіть катару.

Судовий процес відбувався у Львові у травні – червні 1936 року.

Спочатку виводили всіх підсудних, а потім, у кінці, Степана Бандеру. Коли він входив, усі підсудні демонстративно вставали й вітали його.

Ми завжди чекали в коридорі в суді, коли в’язнів перепроводжували на перерву на обід. З Романом Шухевичем ішов той агент Хім’як, що до нас все приходив. Спинилися коло мене і Юрка Шухевича й розмовляємо. Хім’як хоче якогось віща оповісти, аж тут ведуть Бандеру. Хім’як каже до Романа: “Маленький, а важенький”.

А Роман до нього: “В нас інакше кажуть.” – “А як?” – “Малий дідок, а великий ціпок”. Усі засміялися. Роман навіть у криміналі мав прихильність.

Романа на процесі боронив адвокат Степан Шухевич. Мене і Юрка Шухевича він взяв за свідків. Розповідав нам, як поводитися на суді, що говорити. Потім сказав, що не знає, кого суддя викличе першим – мене чи Юрка. І коли один уже дасть зізнання, то він як адвокат скаже, що свідок добре зізнавався, і з другого свідка він резигнує. Так що один з нас буде зізнаватися, але хто – ще не знати. Потім за свідка покликали Юрка, а з мене адвокат зрезигнував. Наприкінці суду прокурор зажадав гострої кари для всіх підсудних. А для Романа, з огляду на його правий характер, сказав, що не жадає загострення кари. Це був одинокий випадок у суді. Романа засудили на три роки, а в січні 1937 р. він уже вийшов на волю.

Роман був дуже веселий, компанійський, гарно грав на фортепіано. У 1926 року він вступив до Львівського музичного інституту на відділ симфонії. Вдома у Шухевичів часто лунала музика, співали під акомпанемент Романа. Як, бувало, батьки Романа починали часом якусь сварку між собою, він сідав за фортепіано, грав і співав з “Наталки Полтавки”: “Де згода в сімействі, там мир і тишина...”. Часами ми співали разом.

Співав Роман різних пісень для своєї сестри Наталки, яку дуже любив. Часом ті пісні були жартівливі. Наприклад, співав таке: “А Наталка в білій юпці замачала палець в дупці. Чого нам ся сподобала, бо той палець оближала...”. Вона злостилася, затикала вуха, бігла до мами: “Мамо, хлопці страшно співають!” Приходила мама: “Що ви робите, нащо її мучите?” — “Та ні, ми співаємо гарну пісню про Наталку: “А Наталка в білій юпці замачала палець в смалець, з того нам ся сподобала, що той палець оближала...”. Так ми собі жартували.

Пізніше, вже за большевиків, у 50-х роках, коли після заслання вона зі своїм чоловіком вернулася на Прикавказзя, то дістала лист від Романа. Він не підписав його, але почав той лист словами веселої пісні про Наталку, яку часто їй співав. І писав той лист не як брат, а як знайомий. Але через ту пісню вона знала, що лист від брата.

До того вона нічого не знала про його долю. Її посадили у вересні 1940 року, судили на процесі 59-ти. Наталка в Сибіру під час заслання познайомилася зі своїм чоловіком. Він був балкарець. Називався Муталіф Георгаєв. То був дуже пристійний, порядний хлопець. Люто ненавидів москалів. Він був у війську, воював, вернувся з орденами, а його весь народ вивезли на Сибір. Він поїхав за ними на Сибір, там познайомився з Наталкою, вони одружилися. Коли скінчився термін її заслання, поїхали на Прикавказзя. І щойно там вона дістала листа від Романа.

До того вона нічого не чула про нього. Коли в часі ув’язнення її привезли до Харкова й там на допитах питали про Романа, вона нічого не могла сказати. Тоді той, що її переслуховував, сказав їй, що Роман Шухевич – провідник Української Повстанської Армії. “А що таке УПА? Я ніколи такого не чула”. Тоді їй пояснили, що таке УПА, і сказали, що командувачем Армії є Роман Шухевич, її брат. Вернувшись у камеру, Наталка розповіла про це жінці, що сиділа разом з нею, на що та сказала: “Ти повинна бути горда, що маєш такого брата”. То було перше, що вона довідалася про Романа, дізналася, що він живий. Бо про Юрка знала, що його замордували в тюрмі на Лонцького в червні 1941 року.

Як я вже казав, Роман був дуже товариський, веселий. Мав багато приятелів і приятельок. А ще його дуже любили дівчата. І він ними не погорджував. І хоч був

жонатий і дуже любив свою дружину Наталку, дозволяв собі легкі жарти з дівчатами, флірт. Натомість вони йому в підпільній, політичній і бізнесовій праці дуже допомагали.

Його дружина була дуже гарна, мала гарні груди й ноги. Одного разу йшли ми втрьох — Роман, Наталка і я — вулицею. А назустріч якась жінка. Я кажу на жарти: “Дивись, які в неї гарні груди”. А Наталка на те: “В жінки важне не груди, а ноги!” Я їй: “Та де там! Груди важніші!” А Роман сміється:

“Богдане! Скажи їй так, як вона просить: що має гарні ноги!”

Ми часто ходили до Зимної Води у справах, не раз пішки. Ішли раз весною 1936 р. біля колійового насипу. Дивимосся – а по обидва боки колії кожні кількадесят кроків стоять вояки. Ми спиталися, що сталося, а нам кажуть, що будуть їхати Пілсудський, президент Польщі і король Румунії до Варшави. Тому пильнують тут колію. Роман каже до мене: “Щастя, що нас ніхто не зачепив, бо були би просиділи кілька тижнів даремно”.

У Зимній Воді ми часто заходили до двох сестер, які нас радо приймали, частували смачною овочевою зупою. Одного разу вертали ми від них. Роман ішов з одною, а я з другою. Раптом чую перестрашений голос тої, що з Романом: “Пане інженере! Ви жонаті?!” Потім я запитався в Романа, звідки вона дізналася. Роман каже: “Вона така спритна баба! Коли тримала мене за руку, то так і мацала той перстень, що я маю. А коли побачила, що то не перстень, а обручка, то їй страшно заболіло серце, що я жонатий...”

Такі ми мали різні легкі пригоди.

У грудні 1936 року я скінчив студії і якраз на святого Миколая зробив диплом. На початку 1937 року моя мама Емілія з сестрою Ольгою і я перенеслися до Львова. Сестра почала студіювати на фармації.

Роман Шухевич, як колишній засуджений, не мав права на працю в жодній державній установі. Усі колишні засуджені могли дістатися хіба що до Маслосоюзу, Центросоюзу або до якоїсь іншої кооперації. Туди пішов Підгайний. Пригадую, він діставав 55 злотих на місяць, а мав диплом інженера будови кораблів. Натомість Роман мав якісь свої плани.

З Романом я зустрічався кілька разів на тиждень. Ми розмовляли про різні роботи для мене. Я шукав роботу, щоб утримувати родину. До мене зателефонували з міщанської каси (банку) в Перемишлі. А у Львові тоді дуже розростався Промбанк, який спирався на дрібні заощадження служниць, студентів, інших і всі кошти вкладав у розбудову української індустрії, промислу, торгівлі.

Я поїхав до Перемишля. Той банк тримали три купці. Один мав крамницю з речами домашнього вжитку, різними хімікаліями, другий торгував мануфактурою – переважно одягом та тканиною, третій вже не пригадую чим. Вони водили мене по банку, показували все. В одному відділі зачепив мене якийсь хлопець: “Ви знаєте, ваш батько вчив мене в гімназії”.

Треба сказати, що мій тато, будучи професором гімназії, завжди опікувався бідними школярами, головню лемками з походження. Його любили всі учні. Часто він торгувався з іншими професорами: “Слухай, я пущу тобі того ідіота, сина полковника, а ти мені пусти моїх таких-то трьох”. І подавав прізвиська. Батько вчив латину, а тамті вчили польську, математику. Все робив такі торги: вимінював якогось знаного польського хлопця на кількох лемків.

То той хлопець і каже: “Не дайте себе купити. Вони конечно мусять вас мати, бо вже не мають нікого. Ви садинокий, хто може бути”. Додав, що вони мали вчора нараду й постановили, що за всяку ціну мусять мене мати.

Банк був великий, у ньому лише єпископ тримав кілька мільйонів доларів на рахунок. Всі церковні гроші були в тому банку. Отже, банк мав великі можливості, але вони не могли собі з тим дати ради. Просили мене: “Нам треба когось молодого, щоб він ті гроші вкладав і розбудовував банк. Бо банк не робить того, що міг би робити”. Я відповів:

“То не є так тяжко. Треба зорганізувати, як Промбанк, наприклад, служниць, чи ще якусь ощадність, і буде розбудова промисловості й торгівлі”. А вони на те: “Власне для того ми вас запрошуємо”.

По обіді була нарада, на якій ті три промисловці мені сказали: “Ми пропонуємо вам пост директора міщанської каси. На початок хочемо домовитися на три місяці — чи ви нам підійдете, чи ми вам сподобаємося. Кожен з нас за ті три місяці може виробити собі опінію. Наразі можемо запропонувати вам платню 750 злотих”.

То мене так приголомшило, що я, певно, зробив якусь дурнувату міну. Центросоюз тоді платив 50–60 злотих, Маслосоюз так само, на державних роботах, наприклад батькові за довгі роки роботи в гімназії і семінарії, — 500 злотих. Ті 750 злотих для мене виглядали як фантастична сума. Я мовчав. Тоді один з них каже: “Ми знаємо, що то не є відповідна для вас платня, але по трьох місяцях ви прийдете до нас і скажете: “Панове, я вважаю, що мені належиться принаймні ще 1000 злотих платні”. Але ми є купці, пане Чайковський, і ми вам скажемо: “Ні. Ви в нас варті 1200 злотих. І ми вам даємо їх”.

То мене так приголомшило! Я лишив їм копію диплома й сказав, що мушу поїхати до Львова порадитися з родиною.

У Львові прийшов до Романа й розповів про все. Роман каже: “Так, то є великі гроші, але Перемишль — то така діра! Там хіба є кілька гарних дівчаток — вони самі будуть приїжджати до тебе до Львова — і більш нічого. Чого тобі туди їхати? Ми можемо створити власне підприємство й мати можливість розбудовувати український промисел, торгівлю...”

Ми задумали створити бюро реклами, поставити його на європейський лад. Перед тим троє політв’язнів (одного з них, Миколу Бігуна, я знав) вже були створили таке бюро реклами — Центрорекламу. Вони збирали оголошення з Центросоюзу, Маслосоюзу, інших. І так тривало щось кілька місяців. Газетам гроші не платили, розтринькали їх, і все завалилося. У результаті Шепарович з Центросоюзу та інші сказали, що нічого спільного з рекламою мати не хочуть.

Роман був членом “Молодої Громади”, яка була дуже поважною, замкненою в собі організацією. До неї входили старшини і вояки Української Галицької Армії (УГА), Українських Січових Стрільців (УСС). Усі вони були членами УВО і ОУН. Вони залучили до себе молодих оунівців, точніше увістів, як свою відбудову.

Роман з ними знався, часто ходив до них. Одного разу перед Великоднем вони зібралися на “свято оселедця” й розповідали собі різні історії. Роман почав розповідати їм про справу, яку можна було би відкрити: “Як ми добре її поставимо, то все буде інакше виглядати”. Вони йому сказали: “Будемо тобі помагати робити то бюро реклами”.

Оскільки я мав закінчені вищі торговельні студії, я мав право закладати бюро з

тим, що заплачу другу категорію ліценс. Перший ліценс платили великі фабрики, де працювало понад 1000 робітників. Другий ліценс теж була дуже висока оплата.

Так ми заклали бюро реклами “ФАМА”. Це слово можна було вживати і в українській, і в польській мові однаково. Бюро, ми вважали, мало бути загальноєвропейське: і українське, і польське. Треба було дістати гроші на початок.

Але знайшовся такий собі чоловік, що скінчив польську школу гандльову й хотів заснувати своє бюро реклами. Щоб його знешкодити, Роман вирішив узяти його до нас: “Підпишемо з ним такий договір, що якщо він піде від нас, то вже не буде мати права відкрити власне бюро реклами”. Ми підписали з ним контракт на три місяці. Платили йому великі гроші — 700 злотих на місяць. Ми мали вже тоді 1500 злотих — Роман і я. Вирішили, що я буду брати одну трамвайну карту за 40 злотих, Роман — півкарти, а півкарти йому будуть оплачувати, бо він працював тоді в Організації українських робітників. Роман був там провідником і виховником. Але спеціаліст з Варшави “з’їв наш капітал”; нічим нам не поміг, бо не знав нічого більше, аніж ми. Через три місяці ми його звільнили.

Я простудіював багато літератури про рекламу головню німецької: німці мали дуже добре поставлену рекламну справу.

“ФАМА” була заснована в березні 1937 року. Роман узяв на себе налагодити зв’язки зовнішні через “Молоду Громаду” з головними українськими економістами, промисловцями, власниками торгівлі й кооперації. Привів дуже гарного хлопця, який був арештований і не міг знайти роботи, але був дуже мудрий і спритний. Ми його взяли на роботу. Почали працювати.

Роман переконав Шепаровича з Центросоюзу, щоб співпрацював з нами. Роман казав, що треба створити підприємство, не залежне ні від польського, ні від українського джерела. То мала би бути матеріальна і фінансова база для ОУН. Пізніше я побачив, як він це робить. Мені то дуже сподобалося. Так виглядало, що маємо не тільки добре підприємство, а й шляхетне, завданням якого було створити базу для ОУН.

Почали збирати оголошення. Найперше домовилися, що газета “Діло” дасть нам 75% знижки від оголошень, але вона зажадала кавції 5 тисяч злотих. Ми стільки не мали. Тоді в газеті сказали, що то може бути вексель від якоїсь поважної особи.

Роман пішов до свого стрийка, адвоката Степана Шухевича. Той сказав: “Хочеш, я тобі підпишу не то що на 5 тисяч, а навіть на 50 тисяч”. І підписав вексель. Ми занесли його до редакції “Діла” й уклали з нею контракт.

Потім я пішов до Палієва в партію Фронт національної єдності: він видавав газету. І він нам дав знижку на 80 чи 85%, так що ми за ті оголошення мало що платили. Іван Тиктор спочатку не захотів з нами говорити, бо казав, що вже мав нагоду переконатися на тамтому бюро, що українці не надаються до підприємництва й не варто мати з нами діла. Він буде давати оголошення, як вважає за потрібне. Але пізніше, за півроку, сам зателефонував, щоб я прийшов до нього. Ми поговорили, і побачивши, що ми добре працюємо, він погодився на 65% знижки у своїх газетах.

Ми не тільки розміщували оголошення, а й складали до них тексти. На розі Ринку і Грудзівського внизу був Промбанк, вище були ми (відкрили там бюро), а ще вище — “Добра книжка”. Недалеко мешкало кілька наших друзів. Яків Ляниця, мистець, художньо оформляв для нас рекламу. Ми платили йому 120 злотих. То були великі гроші. Ляниця у нас працював, скільки треба було, бо близько жив. Його і ще кількох мистців ми потім перебрали до себе на сталу платню.

Так ми почали рекламу в газетах. Я збирав газети за місяць, робив один рахунок і з тими газетами йшов до Центросоюзу. Там був секретар (також колишній політв'язень), він брав усе це й ішов до Шепаровича, який все підписував, і я діставав гроші. Тими грошми ми платили заробіток.

Оскільки ми давали 50% на всі газети Центросоюзу, Маслосоюзу чи іншим українським установам, то заробляли на газетах Тиктора 10%, на газеті “Діло” — 25%, на газеті Палієва — 30 з чимось відсотків. То вже нам давало базу, щоб ми могли жити й розвиватися.

Потім ми звернулися до фірм “Пражінь”, “Калина” та інших. Щокілька днів я їздив до них і намагався їх дістати. І вони таки дали нам рекламу. Дуже нам помагала фірма “Елегант” (Левицька і Скопляк), “Нова фортуна”, інші, менші фірми. Ми давали їм готові оголошення, рисунки. Пізніше вони настільки нам довіряли, що навіть не перевіряли малюнків для реклами, яку ми робили.

Ми давали навіть еротичні оголошення. Пригадую, на одній рекламі була намальована дівчина, що наставила коліно. Часами дехто мав застереження: “Нащо ви коліна показуєте? То непристойно!” Але то було добре для реклами, як потім переконувалися. Оголошення були дуже цікаві. Тексти розробляли у вигляді порад: наприклад, як вкладати папіроси в папірці “Калина”. Реклама почала дуже розвиватися.

Створивши власне підприємство, Роман старався залучити до нього інших людей. Деколи ми працювали по дванадцять годин денно. Я працював з 7-ої ранку до 9-ої вечора. Роман приходив вполудне й працював зі мною цілий день.

Ми провадили дві каси: одну нормальну, а другу “під столом”, так звану чорну книгу, не для податкового бюро. Перша книга — офіційна, друга — для нас: наші вклади в ОУН. Переважно ми давали ОУН по 100 злотих. Зазвичай приходила сестра Біласа, того, що повісили поляки, й забирала ті гроші для Організації.

Ми почали швидко розвиватися, відкривали кожні два-три місяці нові відділи: декорацій вікон, реклами, оголошень, друкування, виставки і декорації на торгах. Набирали в них до праці колишніх політичних засуджених, які не могли знайти роботи, але були патріотами, інтелігентними та добре надавалися до праці.

Маючи закінчені вищі торговельні студії, згідно з польськими законами, я міг мати свій шифр. Ми довго над тим думали, як його створити. Роман хотів створити такий шифр, який би не могла розкусити польська поліція, щоб провадити всю оунівську роботу. Але, на жаль, нам то не вдалося.

Рівночасно ми мали добре поставлену розвідку. Ми старалися ближче запізнатися з дівчатами в телефонних центрах, і вони допомагали нам. Коли, наприклад, директор Центросоюзу вів важливу розмову з якимсь іншим директором у політичній чи економічній справі чи проти нас, дівчина, що була в централі, підключала до розмови наше бюро й казала: “Увага”. Тоді я сидів тихо й слухав.

Така розвідка помагала нам часом робити різні оборудки, на яких ми добре заробляли. Була така друкарня “Бібльос”. Там працював старшина УГА з “Молодої Громади”. Він каже телефоном Шепаровичу, що дає Центросоюзу такі ціни, які ми не можемо дати. Я слухаю. Шепарович каже: “Добре, як ти даш ціни нижчі, ніж “ФАМА”, я буду замовляти в тебе. Але “ФАМА” дає нам нижчі ціни”. Той каже: “Неможливо”. А треба було надрукувати 100 тисяч подвійних вкладок на рахунок для кооперацій. Він їм дав по 7,2 злотих. А ми друкували по 8 злотих. Тоді я пішов до

однієї львівської друкарні (бо своєї в нас не було), де працював хлопець, що робив нам різні роботи. Він знизив ціну до 6,5 злотих. Я пішов з тією пропозицією до Шепаровича. Шепарович каже: “Слухайте, як ви можете таку ofertу давати? Скільки ви до того докладаєте?” Я кажу: “Ми не можемо докладати, бо ми не є допомогова організація. Ми мусимо заробляти”. Він питає: “А скільки ж ви на тому заробляєте?” Я відповідаю: “Як я даю вам по 6,5, то плачу 5,8 за роботу, заробляю 70 грошів. Дуже мало заробляю на Центросоюзі”. Він тоді за телефон — і на “Бібльос”, почав з ним сваритися. Від того часу я більше не мав клопоту. На іншій роботі я повернув собі ту втрату.

Незабаром ми створили також відділ декорацій вітрин. Працювали ми головно для центросоюзівських і маслосоюзівських крамниць. Маслосоюз і Цетросоюз міняли свої вітрини чотири рази до року, і ми їх малювали. Фарбу ми розпорошували балонами, в яких було стиснене повітря, через форми, і таким чином отримували кільканадцять таких декорацій. Виходило дуже фахово. Ми наймали малого хлопця для різних окремих доручень. Також ми почали робити різні кольорові картки на великі свята – Різдво, Великдень — і посилали їх нашим постійним клієнтам та потенційним. Для цього залучали модерних артистів. До великих свят ми також стали оформляти кольорові вітрини в крамницях Маслосоюзу та Центросоюзу у Львові, Станіславові, Тернополі, Стрию й більших осередках. Це дуже всім подобалося. Дещо пізніше почали робити афіші на різні великі збори та урочистості.

Роман Шухевич знайшов у Клепарові такого хлопця, якого ми кликали Тьопкою. Він повинен був друкувати для нас на друкарнях, які мав винаймати переважно по вихідних, у суботу та неділю, щоб верстати. Ми за все те платили готівкою і наймали своїх робітників до помочі. Тепер за свою продукцію значно менше платили і могли нарівно конкурувати з тими, що мали друкарні. У нас навіть виходило таньше. Тьопка виконував у нас також функції охоронця. Він був здоровий і до того був хлопцем з Клепарова.

“ФАМА” почала рости. Ми вже вийшли на Краків і Варшаву, розміщували оголошення в газетах “Варшавська” та “Цодзенни кур’єр” в Кракові. Давали оголошення в Німеччині і Мадярщині.

Тоді задумались, як розбудовувати сітку. Роман мав усюди знайомих з ОУН, які були без праці. Йшлося про те, аби розвинути підприємство й дати їм роботу. Ми почали створювати представництва в кожному повіті. Зламали заборону створювати українські підприємства на Волині, бо українська кооперація на той час була тільки в Галичині. Ми робили вистави не тільки на торгах у Львові, а й на волинських торгах, де мали свого представника.

Наше підприємство дуже розрослося, ми почали займатися ще й рекламою в кіно. Дрібні кінотеатри рекламувалися в нас. Ми робили купони з печаткою на звороті з емблемою “ФАМИ”, які давали знижку. Я пояснив дирекціям малих кін, що їхні білети є задорогими для українців. Також я їм сказав, що ми зуміємо забезпечити їх відвідувачами, бо тепер у них і так є повно вільних місць. Їм ці ідеї дуже сподобалися. Дійсно, у них через деякий час було повно відвідувачів й почали масово роздавати ті наші білети. Виходило, що білети з польською печаткою коштували 90 грошів, а з українською — 49, відповідно українці почали до них постійно ходити. Побачивши, скільки приходить людей, кінотеатри дали нам можливість показувати відвідувачам наші діапозитиви перед початком фільмів. Це давало змогу нам заробляти гроші на

продажу цих білетів, а також зробити через них велику рекламу “ФАМІ” серед української суспільності.

Тоді ж великі кінотеатри, такі, як “Атлантик”, “Марисенка”, “Коперник”, теж погодилися на співпрацю з “ФАМОЮ”, бачачи наші беззаперечні успіхи в роботі з малими кінами. При подальшому доброму відвідуванні цих кінотеатрів українцями з нашими купонами вони нам давали багато безоплатних купонів на нові кіносеанси. У свою чергу, ми їх розповсюджували безплатно серед наших постійних клієнтів, які були з цього дуже задоволені й охочіше з нами вели в подальшому співпрацю.

Таким чином ми зуміли здобути той ринок діапозитів у кінах, який до того для нас був закритий, бо його контролювали поляки. Для нас то була дуже добра популярність і рекламна пропаганда для “ФАМІ”.

А далі почали робити різні виставки, наприклад на трамвайних стовпах зашклені будочки такі, ніби чотиригранні стовпчики, всередині з полицками. І там щомісяця давали рекламу про український товар. Почали також продавати українські вироби.

Часами навіть вигадували різні історії. Наприклад, повідомили в польську й жидівську пресу, що о 10 годині ранку жінка відбере собі життя, скочивши з даху готелю “Жорж”. І скидали таку ляльку велику з якоюсь рекламою, її фотографували. Так що “ФАМА” стала дуже популярна.

Свої відділи ми відкрили в Станіславові, Тернополі, інших провінціях. Там ми також робили таку рекламу, як у Львові. Отже, можна було організаціям мати всюди однакові вистави. “ФАМА” стала потрібна українській індустрії. Промисловці побачили, що з нашою допомогою мають тепер більше часу, який могли потратити на щось інше, й набагато дешевшу, ніж деінде, й дуже точну рекламу, згідно з доцільністю.

Потім я пішов до Ревізійного союзу. Він мав близько 3,5 тисяч кооперативів по всій Галичині. Я запропонував їм робити рекламу на щитах. Наприклад, ми зробили такий щит: по боках дві пчілки і вощина, посередині назва “Українська кооператива СУК”. Їм дуже сподобався наш проект, і вони за нього добре заплатили. Тоді я сказав, що не кожен потрафить так зробити, а як захочуть зробити в селі, то буде непогано виглядати. Отже, ми почали робити щити для всіх повітових кооперативів. На селі, наприклад, кооператива хотіла мінімум півтора метра щит, а в Делятині — п’ять метрів. І ті щити обходилися їм майже на чверть дешевше, ніж в іншому місці.

Оскільки було багато роботи з рекламою, ми прийняли до себе одного такого жида, який дуже скоро писав назви, бо деякі треба було робити тільки вручну, наприклад назви “Соборність”, “Калина” або інші. На решту ми мали трафарети, відповідно написи робилися дуже швидко. Окрім того, у нас все було дешевше: ми виставляли ціну по 15,5 злотих і заробляли на кожному щиті як мінімум по кілька злотих на метрі. Якщо щит був більший, то наш заробіток складав кільканадцять злотих. Ревізійний союз був дуже задоволений і розпорядився усім замовляти щити тільки в нас. Щотижня ми робили по кільканадцять таких замовлень, до нас була черга. Три з половиною тисячі кооперативів давали великий дохід для “ФАМІ”.

Траплялися різні цікаві історії. Раз було так. Центросоюз до річних зборів хотів зробити великі екстрарекламні плакати, 70x100 см, на таких кольорових паперах, наприклад, про продаж яєць, масла чи чогось іншого. І ми їх різними способами малювали. Робили по 50 – 70 різних проектів, що потребувало великої кількості робітників. Але в нас був один такий жид, який робив усе дуже скоро. Йому навіть не

треба було рисувати, бо мав набиту руку на вивісках. Той жид був дуже страшний на вигляд – високий, худий, чорний – і працював у задній кімнаті.

Раз приходить до нас Шепарович і каже до Романа, що хоче подивитися, як виглядає його замовлення. Роман говорить: “Маємо вже частину готову, решта буде готова на термін. Ми вам привеземо”. “Але я хочу подивитися, як то робиться”, – каже Шепарович.

Іде до жида до тої кімнати. Роман дивиться на мене: що то буде, як Шепарович його побачить! Входимо. Він оглядає вивіски, а потім обернувся до того страшного жида: “То що, у вас тут жид працює?” Роман ще не встиг відповісти, а жид обертається до Шепаровича і каже по-українськи: “Я називаюся Левко Берлін, я є Мойшейового визнання. Але я родився в Україні і вважаю себе за українця!” Обернувся і далі малює. Шепарович подивився на нас, вийшов з кімнати і говорить: “Але дістав я лекцію з патріотизму!” І більше не було проблем, що жид у нас малює.

Щоб дати нашим малярам, які робили рекламу, якісь модельки, ми ходили за ними з Романом до магазину на вулиці Коперника, де був відділ чужоземної літератури. Там працювала жидівочка, років під тридцять, брюнетка, дуже гарна. Ми з нею жартували. Вона нам збирала різні французькі журнали... без сорочинки, а другі – в сорочинці. Там були модельки або цілком голі, або в чімсь таким...

Я спитав її, чому ті, що в сорочинці, дорожчі, як ті, що без сорочинки. Вона сказала до Романа, що він є ще шмаркач, того не розуміє – це про мене, – що коли в сорочинці, то лишається багато для уяви, а без сорочинки – то вже нічого не лишається для уяви.

Роман ті журнали, які наші маляри використали, попереглядали, дістали натхнення, брав до “Сокола-Батька” й там продавав їх інж. Панькову. Паньків дуже собі їх вподобав, просив, щоб йому їх діставати. Ми їх купували по півтора-два злотих, а Роман йому продавав по чотири злотих. (Те, що Паньків був більшовицький агент, нам і на думку не спадало. Він мав кілька афер з жінками, бо був дуже ласий до них. Одна навіть втопилася через нього у ванні. Але що він агент більшовицької розвідки в Галичині, не сподівалися. Тільки по війні вже, як його і Кривицьку, артистку театральну, відзначили в Москві орденом Леніна, я дізнався про це).

Далі ми почали думати над тим, як би створити український адресарій (адресний довідник), який би дав образ українського торгівельного, промислового і ремісничого світу. Роман позбирав кількох представників (у нас по повітах були свої представники). Вони йшли від вулиці до вулиці, від шевця до шевця, від кравця до кравця, від різника до різника і з кожним говорили. Якщо він українець або українського походження, йому в адресарії давали оголошення задарма. Але якщо він хотів, щоб оголошення було виділене якимсь особливим друком, то коштувало десять злотих: п’ять злотих тому, хто збирав оголошення, п’ять — за книжку. Нам, як я підрахував, мало бути від того тридцять п’ять тисяч злотих зиску. Крім того, можна було більше дати на ОУН, а ще могли дістати працю ті, хто не мав роботи. Так що було всім вигідно.

Ця робота дала нам можливість створити колосальну сітку людей. Уже була в тому все більше заангажована оунівська сітка. Роман тим був дуже захоплений. Я тоді ще не дуже звертав увагу, але почав бачити, що то в Романа діло.

Коли розбудовували свою інформаційну базу, вийшли ми також у громадське життя. Роман Шухевич запропонував на засіданні “Молодої Громади”, що ми візьмемо на себе влаштування похорону генерала Мирона Тарнавського, який організовувала

“Молода Громада”. Ми зробили проект, розказали, що будемо робити і як.

Проект був дуже великий. Церкву Юра якраз тоді малювали всередині, вона була вся в риштованнях. Ми купили матерію, щоб закрити ті риштовання. Катафалк мав стояти посередині церкви, і то все виглядало би, мов синє небо. В голові будуть стояти два-три кущі калини. По службах Божих і по панахиді зробимо прийняття. У дворі церкви поставимо великі смолоскипи-світільники.

Поляки хотіли дати військову ескорту й військову армату. Але “Молода Громада” відмовилася, бо не хотіла ховати Тарнавського на польській арматі. Ми зробили військовий катафалк – закриту підводу, яку тягнули коні.

Мусили зробити то все дуже скоро. Щоб дістати смереку на гірлянди в середині і по боках церкви Юра, поїхали до Яворова, де були добра Шептицького. Там був наш українець – інженер, керівник лісу, і він стяв нам сорок смerek. Ми їх привезли до Львова, організували студентів, які сплели гірлянди. Щоб зробити кущі калини (був червень, китиць калини ще не було), ми поставили два великі звичайні кущі в головах катафалка, я десь купив листки калини на дротиках. Щоб зробити китиці, ми брали дротики, мочили горох, нанизували на дротики і то все малювали червоним лаком. І так збирали той горох по двадцять-тридцять, і виглядало, мов китиця калини. Сорок студенток сиділи день і ніч без перерви й робили ті кущі калини. Виглядали вони дуже гарно та імпозантно.

Найбільша біда була зі смолоскипами. Ми хотіли газові смолоскипи, але для того треба було би провести газ на подвір’я, на що пішов би тиждень або й більше часу. Я пішов на фірму “Пальмін” (польська фірма, яка мала нафтові копальні в Галичині). Директор сказав мені, що вони мають газолін в банках по 5 і 10 кг. То таке щось, як галярета. Якщо ложку тої галярети кинути на вогонь, то горить досить довго і великим полум’ям. Ми вирішили зробити з того смолоскипи.

Узяли з церкви Юра високі свічки з досить широкими підставками. На ті підставки мали класти тоту галярету, і вона мала горіти. Але вночі (була десь 2-га чи 3-тя година) вирішили випробувати (бо катафалк робили вночі), як горить. Роман узяв 5-кі-лограмову банку з газоліном, черпнув його звідтам ложкою, запалив і поніс до свічника. Раптом подув вітер, і частина тої палаючої галярети впала на землю, її понесло просто до банки з газоліном. А це було якраз перед палатами Шептицького, де він спав. Якби та банка з газоліном загорілася й вибухнула, то, напевно, повилітали б усі вікна в церкві і в палатах Шептицького. Роман заледве встиг кинути до банки, схопив її й відкинув на безпечно віддадь.

Усю ту роботу ми робили задармо, ніхто нам не давав грошей, не дякував. Ніхто навіть не казав, що то робила “ФАМА” чи хтось інший. Але всі наші діячі тодішні – політичні, економічні, господарські – знали, що то все робить “ФАМА” безкоштовно. Коли щось треба було зробити для громади, “ФАМА” була готова.

Пригадую також, коли прийшла звістка про атентат на полковника Коновальця, ми замкнули бюро, повісили жалобний прапор, ніхто не працював.

Адресарій українських купців і промисловців був уже готовий до друку. Я вирішив видавати його у вересні-жовтні 1939 року. З допомогою адресарія ми могли стати торгівельним представництвом українських промислових підприємств.

Ми готували себе на роки вперед, думаючи, що розбудуємося на величезне підприємство. По році існування нашого підприємства нас прийшов перевіряти інспектор з Уряду скарбового і сказав мені: “Пане Чайковський, на вашому місці я би

не сидів у Львові, а на французькій Рив'єрі. Ваше підприємство росте, і то добрими темпами”.

Отож наступним нашим проектом стало представництво українських промислових підприємств. Ми вели переговори з фірмою “Елегант” (паста для черевиків і шмір до возів), з кооперативою “Калина” в Тернополі (була фактично поза конкуренцією; поляки дуже хотіли забрати їхній ринок), українським видавництвом, яке випускало дуже добрі речі, наприклад “Історію Закарпаття”, “Атлас український”. Від інженера, представника “Даймона”, дістали право представництва в Галичині. А коли Центросоюз ліквідував свою фірму, вона стала поза конкуренцією на галицькому ринку. Їх пропагувала українська кооперація, а представником “Даймона” раніше був Паньків, спортовець.

Думка поставити сітку українських підприємств через “ФАМУ” була не тільки добра з економічного погляду, а й добра для ОУН. Роман узявся до тої роботи через свої контакти. Ми мали таку велику мапу, на якій ставили шпильки там, де були наші представництва. Золота – там, де сталий представник, срібна – тимчасовий. Та сітка почала дуже добре працювати.

Якби ми у вересні-жовтні 1939 року додали ще представництва українських фірм, які хотіли нам передати свою продукцію на продаж, щоб ми були їх агентами, то давало би нам як представникам добрий торг. Зазвичай я з фірмами домовлявся, що вони даватимуть по 3–5% від замовлення. То не було багато, але маючи кілька фірм, представник робив кілька інтересів. Я з ними домовлявся, що на таких умовах за те, що ми все організовуємо, фірми ще дають 1% додатково. “ФАМА” мала один відсоток від кожного замовлення, представник – три-п'ять. І так виглядало, що “ФАМА” буде великим підприємством і матиме забезпечену позицію на всіх теренах Галичини.

Рівночасно прийшла мені думка створити власну фабрику содової води. У Сяноку була така одна жидівська фірма, яка виробляла олійки й різні харчові барвники. Я попросив свого товариша в Сяноку, щоб він довідався, як то робиться.

Той мій товариш закрутив собі роман з донькою власника фірми, якій було близько вісімнадцяти років. Одного дня, коли всі жиди виїхали на якесь своє свято, а вдома лишилася тільки їхня донька, вона запросила його додому. Він попросив її показати, як батько робить свій бізнес. Дівчина показала йому каталог фірми “Шімелькомпані” в Мюнхені. То була фабрика фарб і запахів. На підставі того каталогу її батько замовляв собі звідти олійки і барвники, розпускав їх 1:10 у звичайних банях у себе в кухні, пакував у малі пляшечки й продавав як свій виріб.

Я знайшов представника фірми “Шімелькомпані” у Львові. Він розповів, що фірма постачає свої вироби для всієї індустрії содової води в Польщі. Найбільший збут є у Варшаві, коли там йде гра в копанку або ще якась гра. Тоді продається близько двох-трьох мільйонів пляшок содової на день. Ми домовилися, що я буду купувати всі ті олійки безпосередньо в нього.

Усюди в Галичині содову продавали в так званих “крахлях” — пляшках по 1/3 або 1/4 літра, з таким корком, що був покритий гумовою плиткою. Коли купували воду, за пляшку залишали 5 грошів кавції, а потім її віддавали, гроші вертали назад. Найбільша проблема була з транспортом. Воду робили у Львові чи в якомусь іншому більшому місті, а потім везли на провінцію.

Я кажу Романові: відчиняємо фабрику содової води. Ми зробимо кілька таких фабрик у кожному повітовому союзі. Приїжджатимемо до повітового союзу, до кооперативи, забиратимемо товар і відразу будемо забирати содову, крахлі.

Виглядало, що буде добрий бізнес. Проблема була в тім, що ніщо не коштувало так багато, як сама тара, пляшки. Я почав думати, як розв'язати цю проблему. Роман сказав, що ми то мусимо робити: будемо мати ще одну базу для цілого гурту людей у кожному більшому повітовім місті.

Шухевич поїхав туди на латинське Різдво, 24 грудня 1938 року. З тією поїздкою я допоміг йому. Романові потрібні були корони – гроші, що ходили на Закарпатті. Я пішов до польського банку. Там за склом лежали різні гроші. Я побачив, як виглядали ті корони. Потім пішов на вулицю Рейтана. Там в кожній брамі стояли жиди, в яких можна було вимінити різні гроші. У них були корони, бо вони їх купували в дядьків із Закарпаття, які привозили до Львова сушені сливки й інші різні сушені фрукти. Жиди спочатку боялися мене, але потім я полагодив з ними справу і купив пару тисяч тих корон. І Роман з ними поїхав.

Потім, у 1941 році, коли вернувся до Львова зі своїм відділом, Роман розповідав про те, як добирався туди з різними пригодами. Спочатку з однією дівчиною їхав на санках дорогою поза Криницю, близько до кордону. Дівчина з візником поїхала далі, а Роман в одному місці, яке вже добре знав, висів, одів лещата, з'їхав на гору, потім на долину й вийшов до залізниці. По дорозі до нього вчепився вовк. Розповідав, що коли йшов поволі під гору, то й вовк за ним ішов поволі, коли їхав з гори на лещатах, то й вовк біг так само скоро. І так цілу ніч той вовк його провадив.

Маючи корони, на залізничній станції купив собі білет і поїхав на Закарпаття.

Я лишився у “ФАМІ” сам. Час від часу до бюро приходив брат Романа Юрко Шухевич, я давав йому певну частину доходу (“ФАМА” була нашим з Романом спільним підприємством).

Наше представництво дуже розвинулося. Усі, крім самотнього Пражіня, співпрацювали з нами, адже то їм було вигідно. Вони збували через нас свою продукцію, давали через “ФАМУ” рекламу. Але я засадничо не знав майже нікого з представників. Постановив собі у вересні-жовтні зробити перепис підприємств. А їх було в Галичині дуже багато. Тільки Пражінь казав, що не хоче нам давати свою продукцію. Усі інші погодилися. Їм то було дуже вигідно – давати через “ФАМУ” рекламу, робити збут через наше бюро. Такої сітки, як “ФАМА”, ніхто не міг втримати. А представник, маючи кілька фірм, маючи ще якісь додаткові доходи, наприклад з адресарія чи з українського видавництва, разом дуже добре стояв.

До “ФАМИ” часто заходив польський агент Хім'як. Він і ще один, Панєж, часто приходили до Шухевичів на ревізію. Вони їх добре знали, так що не дуже переглядали, а так собі. Одного разу було так, що Богдан Підгайний зустрів якогось оунівця-атентатчика і пішов з ним, як я довідався потім, до ресторану на Кадетській. Узяв у нього два револьвери й поклав їх потім на шафу в кімнаті, коло мене. Я не знав, що вони там є. Пані Шухевичева каже: “Богдане! А як тоті прийдуть?” А він: “Та хто буде дивитися на шафу? Знають, що тут зброї нема”. Вранці агенти вже були, але знали, що в Шухевичів ніхто нічого тримати не буде, прийшли тільки з обов'язку.

Я з ними у “ФАМІ” потім часто зустрічався. Одного разу зустрівся зі своїм представником у Польщі Ліщинським. Ми його називали гангстер Ліщинський. Я приїхав з ним до Варшави, виходжу з поїзда – стоять мої агенти якраз навпроти вагона. Вони вдають, що мене не знають, а я вдаю, що їх не знаю. Спочатку не думав, що вони стежать за мною, але потім побачив їх ще раз у місті.

Я вже згадував про те, що в нас у бюрі висіла мапа, на якій золотими і срібними шпильками були позначені наші представництва. А коли до нас приходив агент

польської таємної поліції Хім'як – ніби просто так, а фактично, щоби щось винюхати, – то перша його річ була: “Чи можна подивитися на мапу?” І дивився на тоті золоті шпильки. Аж одного разу каже: “А що сталося з представником в Копичинцях? Виїхав на Закарпаття?” І дійсно, там була недавно золота шпилька. Він більш-менш знав прізвища наших представників, орієнтувався, що то має щось спільного з ОУН. І тому шпильки його дуже цікавили. Я завжди знав, коли і де якийсь представник виїжджав чи мінявся: сітка працювала дуже добре попри те, що Романа в 1939 році у Львові вже не було. Я діставав, наприклад, листа з Золочева: “Ваш представник виїхав”, – чи: “Тимчасово нема представника”, – або: “Вашим представником буде такий-то, його адреса така-то”. Я тих людей не знав, але ОУН працювала добре, так що коли хтось виїжджав, то відразу когось назначали. Ті представництва були рівно як джерелом доходу, так і – що найважливіше – місцем праці і легалізації.

Роман не хотів, щоб я мав прямі контакти з ОУН, але робота була поставлена так, що я все-таки співпрацював з ОУН. Адже “ФАМА” була фінансовою базою для ОУН. Ми весь час давали добровільні датки, завжди приходив хтось до тої “чорної каси”.

Ми мали велике довір'я один до одного і до всіх наших працівників. Часом, коли перевіряли нашу підпільну касу, бачили, що бракує, наприклад, 200 злотих. Ми знали, що ніхто з нас не взяв, а на щось їх видали. Тоді писали: “Видали 200 злотих, не знаю на що”. Романові всі вірили, нікому навіть на думку не спадало, що він міг би когось обдурити, сказати неправду.

Отож торговельно-промислова сітка була побудована на членстві в ОУН. У нашому бюро працювали колишні політично засуджені, які не могли знайти роботи в державних установах. І для них було добре, і для нас, бо то були ідейні, совісні люди.

Розбудова нашої фірми содової води “Чайка” вимагала транспорту. Спочатку ми їздили на роверах для перебирання крамниць із Центросоюзу чи Маслосоюзу. Потім купили два мотоцикли, щоб їздити чи то в Станіслав, чи до Тернополя, чи по Львову. Для інших міст рекламу треба було на чомусь возити, отже, планували розвинути транспортний відділ. Якби “ФАМА” існувала трохи довше, то, крім содової води і крахель “Чайка”, був би також діяв транспортний відділ.

Плани розвитку торговельно-промислової сітки були в нас тільки в зародку, бо представників треба було збирати ще якийсь час не тільки для того, щоби з ними заізнатися, але щоби розказати про методи праці і що появилось нового.

Ще 1938 року на ярмарку в Познані я побачив ротапринт – бюровий офсет, випущений німцями. Його треба було замовляти за два-три роки наперед. У Польщі було дві такі машини – в Познані і десь на Сльонську. І ту машину в Познані можна було придбати. Я запалився ідеєю купити таку машину: вона нам давала би великі можливості. На ній можна було друкувати, наприклад, військові мапи, можна було дуже чітко розділити кольори, друкувати меншим накладом на паперових матрицях, а більшим – на металом обтягнених паперових матрицях. Це був цілком новий процес, дуже добрий, і ті машини були надзвичайно цікаві. Я хотів ту машину конечно купити, а в Познані це можна було зробити відразу, треба лише було мати вісімнадцять тисяч злотих. Домовився, що незабаром вернуся, і поїхав до Львова по гроші. Пішов до Промбанку за позикою, але говорити там було дуже тяжко. Я запропонував, що будемо їм два роки друкувати все задарма, а потім – за половину ціни. Але нічого не помогло: проект нам не вдавсь.

Уже півроку я був в офісі сам, без Романа. “ФАМА” розвивалася. Цікаво було, що

я навіть не задумувався, в який спосіб все діє, але організація ОУН працювала дуже добре. Так тривало до приходу більшовиків у вересні 1939 року. Ми якраз хотіли реорганізувати наші представництва, щоб мати щонайменше з десять великих.

З Романом я побачився аж у червні 1941 року, коли вже почалася війна і “Нахтігаль” примарширував до Львова. Роман якраз пережив велику трагедію, бо знайшов свого брата Юрка замордованого в тюрмі НКВД на вул. Лонського. Батьки були схоровані, бідні. Я часто заходив до них, майже щодня, бо жив недалеко, на сусідній вулиці Малаховській. Я сидів з Романом на сходах вечором. Він мені казав, що німці ніколи війни не виграють. Я йому на це: “Ти не бачив советської армії?” А він далі говорив що все ж таки війну виграють англійці і совети.

Я ніяк не міг зрозуміти поділу ОУН на бандерівців і мельниківців. Запитав про це в Романа. Він відповів: “Прочитай “Білу книгу” і “Чорну Книгу”. Одну видали бандерівці, другу — мельниківці. А тоді будемо дискутувати”. Він пояснив мені, що то є поділ між Краєм і закордоном, що закордон не розуміє Краю і не знає нашої країни. Роман розповідав мені про Карпатську Січ, про тамтешні бої, про те, як Січ програла. Частини січовиків переходили на румунський бік. Він був серед тих, що переходили до румунів, бо мадяри січовиків розстрілювали. Коли він вертався одного разу через міст з Румунії на Закарпаття, його зачепили мадярони – то були озброєні цивільні жида, які виловлювали січовиків. Роман почав тікати. Вони його наздогнали й зловили. Роман був тоді зарослий, мав руду бороду, був подібний на жида. Вони його питаються, чи він жид. Він відповів якимось так невиразно – ні так, ні ні. Тоді вони запровадили його до місцевого раввина, щоб той перевірів, чи то справді жид. Раввин пару годин розмовляв з Романом. Роман оповідав йому про жидівську історію. Він знав про Яд Харузім, про що всі знали з історії у Львові, а той жид нічого не знав про це. Потім раввин сказав: “Скажи мені правду – ти жид?” Роман розгубився і каже: “А чому я не маю бути жид?” Раввин погладив його: “Ти мене переконав. Як на питання відповів питанням, то ти таки жид.”

Зі Львова “Нахтігаль” пішов на схід, потім був у Білорусії. У Білорусії загинув заступник Шухевича, мій товариш. Роман оповідав мені цікаві речі, наприклад, про те, що вони мали пильнувати, щоб партизани не нападали на залізничні й мости. Роман пішов до війта місцевої громади й сказав йому: “Я хочу поговорити з провідником комуністичного підпілля. Я не питаю, знаєш ти його чи ні. Я хочу з ним зустрітися – хай скаже, де і коли”. Вони зустрілися, і Шухевич йому сказав: “Ми не хочемо з вами воювати, бо ми не зброд німецької застави. Але домовимося так: там, де є наш відділ, ви не робите жодних саботажів, я не буду проти вас воювати й на додаток випущу всіх ваших з тюрми”. Відтоді на його території було спокійно, не було жодних історій.

Коли “Нахтігаль” відмовився присягати рейхові, німці ліквідували відділ і перевезли його до Галичини. Старшин везли окремо. Привезли до Львова й сказали почекати. Романові то здалося підозрілим, і він запитав коменданта, чи може зателефонувати додому. Той дозволив. Він пішов до телефону, але зателефонував не додому, а в гестапо. Сказав, що українські старшини вже тут. Йому відповіли, що знають і вже послали по них відділ. Роман як почув таке — і поза будку, поза вокзал і втік. Прибіг до мене. Не пішов ні до батьків, ні до жінки, бо там би його шукали. Відтоді він весь час перебував у підпіллі.

Шухевич жив або в мене, або в такої одної Марушки, що мешкала недалеко від мене. Одного разу ввечері вертав він додому. (А та Марушка жила в п'ятому блоці, до

нього треба було перейти коло перших чотирьох блоків). Коли він вже минав четвертий блок, побачив, що коло п'ятого стоять дві вантажівки, коло них – стійка гестапівців. А там навколо був дуже високий паркан, зверху по ньому ще пару разів колючий дріт натягнутий. Роман як побачив гестапівців, то почав втікати. Вони зачали кричати: “Гальт!” – і за ним. Роман був дуже спритний, побіг до другого блоку, хотів у мене переховатися. Але потім вирішив, що там можуть його перестріти. Тоді він перескочив через паркан на площу Вульку й утік поміж кущами й деревами. Німці його не наздогнали. За якийсь час вантажівки поїхали, стало спокійно, й десь по другій ночі він прийшов до мене.

На другий день ми ходили дивитися на той паркан. Роман сказав: “Знаєш, я побив український рекорд зі скоків у висоту: перескочив ту сітку з дротами й навіть штанів не подер”. Роман був спортсмен. Грав у ватерполо, у змаганнях займав високі місця. Коли Роман був у підпіллі, в нього 16 жовтня 1940 року народилася донька Маруся. Син Юрко народився 28 березня 1933 року в селі Оглядіві на Радехівщині.

Від вересня по грудень 1941 я сидів під час німецької окупації в тюрмі на вул. Лонського у Львові. Гестапо мене заарештувало за те, що я видавав через крамниці міста Львова, якими завідував (їх було біля 270), потрібні речі на ОУН, а все те записував на кошт міста. Режим у тюрмі був дуже суворий. По місяцю мого перебування мене викликають несподівано до амбулаторії на уколи. Лікар-східняк сказав мені лягати під простинь. Під нею був хліб і шинка, яку мені лікар сказав скоро з'їсти. Тоді був у тюрмі голод.

Одного разу мене викликають гестапівці на розмову. Їх сиділо двоє. Вони назвалися мені представниками польської організації в гестапо. Поляки-гестапівці мені сказали: “Ви тут сидите за зв'язок з Романом Шухевичем і за те, що ви є українцем. Українці мордували поляків, а тепер ми будемо мордувати і винищувати українців, як перед тим вони нас нищили. Ви звідси живим не вийдете, і тому ми з вами так відкрито говоримо”.

По виході з тюрми я влаштувався до Українського центрального комітету (УЦК) в економічний відділ, де керував транспортом. Одного разу до мене підійшов один чоловік з відділу молоді і попросив допомогти влаштувати голові УЦК Володимиру Кубійовичу зустріч з Романом Шухевичем. Ромко погодився на зустріч. Місце зустрічі Роман мені сказав забарикадувати з обидвох кінців вулиці автами (на яких ми зняли кола ніби ремонтуючи), щоб тим самим унеможливити вільний доступ до місця зустрічі у разі непередбачуваної ситуації. За дві години до зустрічі Роман сказав повідомити Кубійовича, що їхня зустріч відбудеться в його робочому кабінеті. А той мені в кабінеті говорить: “То є дуже небезпечно зустрічатися. Перекажіть йому, що нам не треба зустрічатися. Скажіть, що він робить дуже добре свою роботу, і перекажіть найкращі побажання у його нелегкій справі”.

Я пішов до дивізії у 1943 році. Там перейшов підстаршинську і старшинську школу. Я контактував з Романом Шухевичем через Богдана Підгайного та о. Івана Гриньоха. Часто приїжджав до Львова. Одного разу приїхав на чотири-п'ять днів у грудні 1943 року. Була тоді якась пластова зустріч, і я пішов на неї. Там зустрів Стефцю, дівчину-розвідницю, яка колись допомагала нам слухати телефонічні розмови. Вона каже: “Хочеш зустрітися з Романом?” Я відповів: “Так, хочу, але в мене є тільки два дні”. Ми домовилися. Я знав, що Роман у неї переховується. Там було досить безпечно: вона вийшла заміж за сина священика-українця, який працював у

гестапо, а потім — в НКВД. Його майже ніколи не було вдома, він все кудись виїжджав.

На другий день Стефця мені сказала, щоб я чекав о пів на третю на розі коло церкви Юра. Ми зустрілися з Романом і ходили майже до півдесятої вечора по Львову, а потім спинилися коло гестапо. Він сказав, що тут найбезпечніше.

Роман був вбраний у куртку, під курткою мав короткий автоматичний пістолет. Я мав старшинську (німецьку) форму і бельгійський службовий револьвер. В кишені ще мав свого власного маузера, якого дуже любив. І від 7.30 до 9.30 (о 10-ій Роман мусив бути вдома, бо вже не можна було ходити по вулицях, а йому — особливо небезпечно) ми простояли, розмовляючи, коло гестапо.

Роман показав мені на трьох-чотирьох українців, які вийшли звідтам, і сказав: “То є мельниківці. Вони мають спеціальне завдання шукати мене”. Але їм навіть на думку не спадало, що цивіль у куртці, який стоїть коло старшини, то якраз він. Ніхто на нас не звертав уваги. Я розповів Романові про вишкіл дивізії “Галичина”, про становище старшин. Роман сказав, що такого вишколу, як у дивізії, в УПА дати не зможемо: нема ні можливості, ні старшин, нема ні пристановища, ні достатньо зброї проти наступу танків. “У майбутньому, – сказав він, – ти повинен пам’ятати таке: дивізія піде на Поділля або в Карпати (більшовики в той час вже майже зайняли Волинь). І в певний момент повинен дати дивізії наказ піти в підпілля, в УПА. Вояцтво загалом бандерівське, наказ виконає. Старшинський склад – переважно мельниківці, твоє завдання – підготувати їх. Коли дивізія перейде до УПА, а вони залишаться самі, їх чекає розстріл. Їх треба переконати”. Роман мені подав мені повно інструкцій з якими я поїхав до старшинської школи.

Я розпитував Романа про УПА. Чи правда, що там є і жиди, головно медичний персонал? Роман розповів про такого одного доктора – українця: “В УПА є багато поранених, і не завжди в підпіллі є можливість лікувати. До того доктора послали кур’єра повідомити, що до нього завтра приїде підвода й завезе до шпиталю, в якому просять перебути зо два тижні, зробити операції, а потім його назад відвезуть. На другий день, коли приїхала підвода, вийшла служниця і сказала, що пан доктор поїхав до Кракова й верне, коли буде Україна. Ми мусимо мати лікарів. І як нема українців, беремо жидів. І лікарів, і медсестер. Деякі з них дуже добрі. Вони вдячні УПА, що їх врятувала від німців”.

В розмові я запропонував Романові, що візьму з собою його дружину та дітей і приміщу їх десь в українському середовищі в Німеччині. Роман категорично відповів: “Ні. Моя родина залишиться на рідних землях. А як прийдеться нам загинути, то хоч наші кості удобрять рідну землю”.

Роман дуже негативно ставився до еміграції. Він бачив емігрантів у Кракові й Німеччині. Вважав, що то переважно елемент, не здатний до творчої політичної роботи. Сказав, що тепер еміграція буде довша. Зі своєї практики він знає, що більшість людей в еміграції міняється, для них основним стає заробити якнайбільше грошей. Еміграція дуже нищить людину морально.

У 1944 році ми востаннє бачилися з Романом. Він завжди був оптимістично, радісно настроєний. В дивізії “Галичина” тоді широко дискутувалася справа розстрілу сотника УПА, який пішов на співпрацю з німцями. Роман сказав: “Цей старшина був дуже добрий командир. Але наказ, що нікому не можна на власну руку домовлятися з ворогом, він зломив. Польовий суд покарав його розстрілом. В майбутньому ми

мусимо завести залізну дисципліну, інакше не втримаємося”.

Ще він казав, що не може бути два підпілля, тому й був роззброєний мельниківський курінь командира Малого. Більшість вояків перейшла в УПА, хто не хотів – пішов додому.

Помимо того, що ситуація для УПА була дуже важка, Роман складав плани на майбутнє. Казав, що як в УПА ввійдуть кілька тисяч вояків з дивізії, добре вишколених, то буде велика підтримка. Ще казав, що в умовах підрадянських дисципліна і послух для нього питання не дискусійне.

Це була моя остання розмова з Романом.

Розповідали мені потім його сестра і Марушка про такий випадок. Його батько лежав хворий, спаралізований, вдома у ліжку. Маму забрали до тюрми. Помешкання батьків Романа було на поверсі, а на партері москалі поставили варту й чекали, що Роман прийде відвідати хворого батька. Одного разу приїхав високий чин НКВД з двома вояками. Офіцер сказав охоронцям чекати вниз, а сам піднявся сходами. Батько відразу впізнав сина, але не міг говорити. По розмові Роман зійшов вниз і поїхав разом з вартою. То було цілком у його стилі.

Роман був, як називали його націоналісти, “105-відсотковий”. То була найвища оцінка тих, хто належав до ОУН. Брат його Юрко був на 95%, я також на 95%.

Роман був дуже товариський, компанійський, приємний, викликав велику приязнь до себе. Я так йому вірив, що якби він посеред ночі сказав мені, що то світить не місяць, а сонце, повірив би йому беззастережно. Таке було велике довір’я до його особи.

Підприємство “ФАМА”, яке ми разом заснували, завдяки Романові працювало так добре й довго й приносило користь ОУН, надавало фінансову допомогу Організації. У “ФАМІ” знайшли пристановище багато колишніх політичних засуджених, які не мали змоги працювати легально.

Фінансова поміч ОУН не була ніде зафіксована, засуджені за участь в ОУН були легально зайняті робітники “ФАМІ”, і польська агентура, яка приходила до нас, бачила, що “ФАМА” не веде жодної протипольської роботи. Думаю, що той бізнес був дуже добрий і приніс багато користі всім українцям.

РОМАН ШУХЕВИЧ (1907–1950) БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Роман Шухевич – Головний командир Української Повстанської Армії (УПА) у 1943–1950 рр., генерал-хорунжий (з 1946); член Українського Державного Правління у 1941 р.; Голова Бюро Проводу Організації Українських Націоналістів (ОУН) у 1943–1950 рр.; Голова Генерального Секретаріату Української Головної Визвольної Ради (УГВР) і Генеральний секретар військових справ у 1944–1950 рр.; лицар найвищих нагород УПА – Золотого хреста бойової заслуги I класу та Золотого хреста заслуги. Посмертно іменований Гетьманським пластуном-скобом. Сьогодні — символ незламності України.

Народився у м. Львові 30 червня 1907 р. на сучасній вул. Довбуша, 12. У містечку Краківці на Львівщині пройшло його дитинство. У 1914 р. родина Шухевичів переїхала до Камінки-Струмилової (тепер м. Кам’янка-Бузька). Тут Роман закінчив початкову школу.

У 1917–1925 рр. навчався у філії Львівської академічної гімназії. Під час навчання Шухевич мешкав у Львові в бабці Герміні. Тут у 1921–1922 рр. деякий час проживав полковник Євген Коновалець, командант УВО. Гімназист Роман неодноразово

розмовляв із полковником та прислухатися до його розмов, які мали великий вплив на формування свідомості й характеру майбутнього Провідника. У вересні 1926 р. Шухевич вступив до Львівської політехніки на дорожньо-мостовий відділ. У червні 1934 р. закінчив навчання з дипломом інженера.

У 1928–29 рр. Роман Шухевич відбував військову службу в польській армії. Як студента його зразу ж скерували на навчання у школу підхорунжих, але через політичну ненадійності звільнили. Він продовжив свою військову службу рядовим гарматником в артилерійській частині на Волині. У роки навчання в гімназії та в Політехніці Роман Шухевич був активним членом Пласту та різних спортивних товариств. Ще гімназистом організував пластовий гурток “Ясний тризуб”, а пізніше був у курені УСП – “Лісові чорти” та “Чорноморці”.

Улюбленими видами спорту Шухевича були футбол, баскетбол, волейбол, біг, плавання, а також планерний спорт. У 1923 р. на спортивних змаганнях – Запорозьких іграх – він поставив рекорд у бігу з перешкодами на 400 метрів та у плаванні на 100 метрів. Окрім спорту, він займався музикою і співом.

Після звільнення від служби в польській армії Р. Шухевич у 1930 р. одружується з дочкою пароха с. Оглядів Наталією Березинською. У них в Оглядіві народився 28 березня 1933 р. син Юрко. Після окупації Західної України більшовиками Н. Шухевич із сином, щоб не потрапити в тюрму, перейшла нелегально кордон і добралася до Кракова, де зустрілася з чоловіком. Тут 16 жовтня 1940 р. народилася їхня дочка Марія.

Під час німецько-совєтської війни у липні 1941 р. Н. Шухевич перебралась до Львова. Тут із двома дітьми проживала до арешту 17 липня 1945 р. Дітей від неї забрали й віддали до дитячого будинку в м. Чорнобиль.

Бойова діяльність (1926–1934 рр.)

У 1925 р. Роман Шухевич вступив у ряди Української Військової Організації. Крайова начальна команда УВО доручила йому виконати замах на польського шкільного куратора у Львові Станіслава Собінського, який проводив жорстоку антиукраїнську політику в галузі шкільництва. 19 жовтня 1926 р. Дев’ятнадцятирічний Шухевич разом із Богданом Підгайним блискуче виконав завдання.

2 лютого 1929 р. у Відні виникла Організація Українських Націоналістів. Бойовим референтом КЕ ОУН у 1930–1934 рр. був призначений Роман Шухевич – “Дзвін”. 1930 р. В Галичині під його керівництвом відбулись масові акти непокорі. Польська влада в паніці застосувала пацифікацію, що сильно вплинуло на революціонізацію українського селянства та поширення ідей українського націоналізму.

У 1933 р. Шухевич організував атентат на радянського консула у Львові як відповідь та знак протесту проти штучного голодомору в Україні, створеного більшовиками. 21 жовтня його виконав бойовик ОУН Микола Лемик, вбивши у консульстві спецуповноваженого НКВД О. Майлова. Остання акція Шухевича як бойового референта КЕ ОУН – це підготовка атентату на міністра внутрішніх справ Б. Перацкого, організатора варварської пацифікації – масового нищення українських культурних і господарських установ та прилюдних катувань українського населення. Атентат виконав 15 червня 1934 р. у Варшаві бойовик ОУН Гриць Мацейко.

Період ув’язнення (1934–1937 рр.)

У червні 1934 р. у зв’язку з убивством Перацкого поліція провела масові арешти.

Тоді й було арештовано Романа Шухевича та заслано до концентраційного табору в Березі Картузькій без реальних доказів його вини. Табір був організований польським урядом за зразками гітлерівських та більшовицьких концентраційних таборів. Постійне знущання над арештантами, фізичне й моральне, було системою і доведене було до тупого садизму.

19 січня 1935 р. Шухевича відправлено на слідство у Львів, де він сидів у тюрмі Бригідки. На Львівському процесі ОУН у травні–червні 1936 р. Романа Шухевича засуджено на три роки тюрми з урахуванням слідчого арешту. На підставі проголошеної у 1935 р. амністії він вийшов у січні 1937 р. на волю, пробувши півроку в концтаборі та два роки в тюрмі.

Після звільнення у 1937 р. Роман Шухевич проживав з родиною у Львові й працював у рекламній кооперативі “Фама”, яку, власне, й організував.

У Карпатській Україні

У жовтні 1938 р. на Закарпатті постала незалежна Карпатсько-Українська держава. Р. Шухевич організував фінансову допомогу для уряду Карпатської України, вислав членів ОУН для діяльності в “Карпатській Січі”. Наприкінці грудня 1938 р. разом з Юрієм Лопатинським – “Калиною” нелегально перетнув польський кордон в околиці м. Криниці й через Братиславу в Словаччині добрався на Різдво 1939 р. до Хуста. Тут він разом із провідними членами ОУН створив Генеральний штаб Національної оборони Карпатської України. В обов’язки “поручника Бориса Щуки” (псевдо Р. Шухевича) входило поповнення Січі кадрами, організація фінансової допомоги та зв’язку. Під час нападу угорської армії на Карпатську Україну “поручник Щука” брав активну участь у боях. Лише чудо врятувало його від неминучої смерті.

Після окупації Карпатської України у березні 1939 р. Угорщиною Р. Шухевич через Румунію та Югославію дістався до Австрії, де зустрівся з членами Проводу ОУН, яким доповів про свою діяльність у Карпатській Україні. Провід ОУН доручив йому справи зв’язку із Західною Україною, зокрема конспіративний зв’язковий пункт у Данцігу.

Вересень 1939 р. – червень 1941 р.

Між ОУН в Україні й Проводом Українських Націоналістів (ПУН) за кордоном, що його очолював полковник Андрій Мельник, не було єдиного узгодженого погляду на тогочасну політичну ситуацію, що вимагала нових форм боротьби за державну незалежність. Після довгих переговорів ця різниця в думках щодо тактики Організації призвела до розколу на дві ОУН — під керівництвом полк. А. Мельника та під проводом Степана Бандери. Остаточо цей поділ був оформлений на конференції ОУН, що відбулася у Кракові 10 лютого 1940 р., де було створено Революційний Провід ОУН на чолі з С. Бандерою. Р. Шухевич увійшов до складу членів Революційного Проводу й був призначений Крайовим провідником ОУН на західно українських землях. Особливу увагу Шухевич приділяв військовим вишколам членів ОУН. У військовому штабі ОУН він керував підготовкою й вишколом провідних військових кадрів, на яких готувалися командири для майбутнього українського війська. Шухевич брав активну участь у нарадах II Великого збору ОУН, що відбувся у квітні 1941 р.

Український Легіон (квітень 1941 – грудень 1942)

Навесні 1941 р. Провід ОУН домовився з німецьким командуванням про вишкіл військової частини “Дружин Українських Націоналістів, яка мала воювати на території України проти більшовицьких окупантів за відновлення державності. Р. Шухевич погодився очолити Легіон з розрахунком, що в майбутньому його бійці зможуть стати базою для формування української армії. У квітні 1941 р. Цей підрозділ нараховував 330 чоловік і поділявся на 3 сотні. Після інтенсивного вишколу Український Легіон 18 червня від'їхав до Ряшева, а 30 червня прибув до Львова.

30 червня 1941 р. у Львові було проголошено Акт відновлення Української Держави, до якого німецька влада поставилася дуже вороже. Голову Проводу ОУН С. Бандеру та Голову Державного Правління Я. Стецька було арештовано. У зв'язку з цим Легіон, який на той час перебував біля Вінниці, відмовився від подальшої служби в німецькій армії. У серпні його зняли з фронту, інтернували й перевели до Німеччини. Тут український підрозділ був реорганізований в охоронний батальйон 201, й за індивідуальним контрактом бійці змушені були погодитися ще на один рік служби. 16 березня 1942 р. батальйон був направлений в Білорусь, в околиці м.Боровки, для охорони військових об'єктів та боротьби проти радянських партизанів. Після року служби усі вояки і Шухевич відмовились продовжувати службу. 6 січня 1943 р. їх відправили під охороною до Львова, куди вони приїхали 8 січня 1943 р. Роман Шухевич, знаючи, що всіх старшин арештують, непомітно зник від німецької охорони.

Головний командир УПА (1943–1950 рр.)

Із січня 1943 р. в житті Романа Шухевича почався новий етап його діяльності – Провідника й Командира національно-визвольної боротьби проти німецьких і московських окупантів. Після втечі з-під німецької варти він зв'язався з Проводом ОУН та включився в роботу, очоливши військову референтуру. У травні став членом Бюро Проводу ОУН, згодом – Головою, а в серпні 1943 р. на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН був обраний Головою Бюро Проводу ОУН і призначений Головним командиром УПА.

Під час німецької окупації України Роман Шухевич переховувався переважно по лісах, а від серпня 1944 р., з приходом радянської влади, – по селах: спочатку в Улашківцях біля Чорткова, восени та взимку 1944–1945 рр. Р. Шухевич знаходився в Бережанському та Козівському районах Тернопільщини, в околицях сіл Бишки – Потік – Конюхи – Августівка – Жуків – Рай. В Августівці він перебував з осені 1944 р. до весни 1945 р. Улітку 1945 р. ГК УПА мав криївку в с. Рай. Черговим місцем постою було с. Пуків на Рогатинщині, де Шухевич перезимував із 1945-го на 1946 р. Від жовтня 1946 р. до 21 вересня 1947 р. Р. Шухевич жив у с. Княгиничах Рогатинського району. Звідси місце постою було перенесено в Комарнянський район на Львівщині, у с. Грімне. Ця криївка проіснувала до осені 1947 р. Зиму 1947–1948 рр. Р. Шухевич провів у Львові, в будинку на вул. Кривій. Від весни 1948 р. до загибелі Головний Командир УПА проживав у с. Білогорща.

За керівництва Шухевича відбулася й подальша еволюція ідейно-програмних засад, що відображено в Постановах III Великого Збору ОУН. У них підкреслено, що ОУН бореться: проти всіх видів тоталітарних систем, зокрема проти німецького націонал-соціалізму й радянського більшовизму; за побудову демократичного порядку в Українській Державі та проти офіційного накидання суспільству світоглядних

доктрин і догм; щоб кожна нація жила вільним життям у своїй самостійній державі; проти імперіалістів та імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно-політично та економічно визискує інші народи. Тому ОУН – проти німецької “Нової Європи” та російської імперії СРСР.

У результаті до лав УПА вступали цілі відділи, скомплектовані німцями з народів Кавказу й Середньої Азії та призначені для боротьби проти повстанського руху в Україні. Усе це зумовило потребу в скликанні спеціальної Конференції поневолених народів Сходу Європи й Азії, що відбулась 21–22 листопада 1943 р. в с. Будераж на Рівненщині, для вироблення узгодженого плану боротьби проти спільних окупантів. У Конференції активну участь брав ГК УПА Тарас Чупринка, але з конспіративних причин він не виступав.

З метою об’єднання й консолідації всіх національно-державницьких сил українського народу в боротьбі за державну незалежність, 11–15 липня 1944 р. з ініціативи ОУН та особисто Романа Шухевича було скликано збори, на які прибули представники діючих в Україні політичних організацій. У результаті нарад було створено Українську Головну Визвольну Раду, яка стала верховним органом українського народу в його визвольній боротьбі.

УГВР була найвищою законодавчою владою в час боротьби за УССД. Виконавчим органом УГВР став Генеральний Секретаріат, Головою якого обрали Романа Шухевича – “Лозовського”. Його ж затвердили на посаді секретаря військових справ і Головним Командиром УПА. Голову Генерального Секретаріату, згідно з тимчасовим устроєм УГВР, обирав Великий Збір. За пропозицією Голови Генерального Секретаріату призначалися й звільнялися генеральні секретарі при затвердженні Президента УГВР. Голова Генерального Секретаріату міг доручати тимчасово виконувати свої функції одному з генеральних секретарів. За рівності голосів при розгляді будь-якого питання вирішальним був голос Голови Генерального Секретаріату.

Державно-правові акти УГВР набирали законної сили лише після того, як їх підписали Голова Генерального Секретаріату та Президент. На практиці більшість рішень під час роботи Генерального Секретаріату приймав його Голова, тобто Р. Шухевич, з узгодженням їх із кооптованими членами УГВР. Усі стратегічні, тактичні та поточні питання діяльності органів УГВР в Україні вирішував Голова Генерального Секретаріату і його соратники, виходячи з конкретних обставин визвольної боротьби та основних документів УГВР. Генеральний Секретаріат УГВР успішно реалізовував функції революційної влади на Західній Україні, хоча в повному складі він, за винятком часу проведення Великого Збору, не збирався ні разу. На думку Провідника ОУН Степана Бандери, основним завданням ГС УГВР було “очолення визвольної боротьби українського народу та протиставлення в Україні урядові УССР, як експозитурі російсько-більшовицької імперії”. Проведені за керівництва Романа Шухевича організаційні та політично-програмні зміни значно зміцнили ОУН і УПА й дали можливість успішно продовжувати боротьбу до кінця 1950-х рр. Роман Шухевич (“Тур”, “Лозовський”, генерал “Тарас Чупринка”) своєю багатогранною і багаторічною революційною діяльністю засвідчив не лише свою велику любов до українського народу, безмежну відданість святій справі визволення України й здобуття Держави, а й непересічний талант розумного політика й здібного військового командира. Це одна з найвидатніших постатей національно-визвольних змагань 1930-х–50-х рр., символ героїчної боротьби за УССД. У 43 роки він, 5 березня 1950 р., загинув смертю героя у

підпільній штаб-квартирі в с. Білогорща біля Львова у бою з окупантами. Через п'ятдесят один рік із метою увіковічення його пам'яті 23 жовтня 2001 року на цьому ж місці було створено меморіальний музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича при Львівському історичному музеї.

Національно-визвольна боротьба 1930-х–50-х рр. увійшла в історію українського народу як величний подвиг. У цій боротьбі загинули сотні тисяч найкращих і найвірніших синів та дочок України. На традиціях цієї боротьби виросло нове покоління борців – шістдесятників, а нині відроджується Україна. Велика в цьому заслуга славної пам'яті генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича – “Тараса Чупринки”.